

FIRAT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

FIRAT UNIVERSITY JOURNAL OF THE FACULTY OF THEOLOGY

Sayı: 31/1 (Temmuz / July 2026), 207-224

Hadis Şerhinde Örtük Kaynak Kullanımı: İbn Abdilber ve Hattâbî'nin Şerhleri Üzerine Metinlerarasılık

The Use of Implicit Sources in Hadith Commentary: Intertextuality in the Commentaries of
İbn 'Abd al-Barr and al-Khattâbî

Ali Rıza KARA

Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Asst. Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Theology, Department of
Hadith

Burdur/Türkiye

arkara@mehmetakif.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-4465-1177>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 4 Ocak / January 2026 Kabul Tarihi / Date Accepted: 24 Haziran/June 2026

Yayın Tarihi / Date Published: 1 Temmuz/July 2026 Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Atıf / Cite as

Kara, Ali Rıza. "Hadis Şerhinde Örtük Kaynak Kullanımı: İbn Abdilber ve Hattâbî'nin Şerhleri Üzerine
Metinlerarasılık". *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (Temmuz 2026), 207-224.

DOI: 10.58568/firatilahiyat.1855725

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by
iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların
kaynakçada belirtildiği beyan olunur. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying
out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ali Rıza Kara).

Yayıncı / Published by

Firat Üniversitesi/ Firat University

Lisans Bilgisi / License Information

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

The Use of Implicit Sources in Hadith Commentary: Intertextuality in the Commentaries of Ibn ‘Abd al-Barr and al-Khaṭṭābī

Abstract: This study explores the characteristics of source utilization within the literature of Hadith commentary focusing specifically on implicit or uncredited references. In compiling their works, Hadith commentators heavily engaged with the preceding scholarly heritage, referencing their sources through either explicit citations or implicit allusions. These implicit citations invite a methodological inquiry into how intertextual relationships between sources can be uncovered. This study posits that certain instances of implicit source utilization by commentators can be systematically identified. To substantiate this claim, it suggests the application of the intertextuality approach within the specific context of Hadith commentaries. First conceptualized in 1965, intertextuality examines the modes of relation, interaction, transmission, and transformation between texts. Although contemporary, this concept inherently existed within the classical science of rhetoric under various forms. Hadith commentaries constitute a primary genre within the Islamic scholarly tradition where the intertextual method can be effectively employed. In constructing their texts, commentators transmitted the views of preceding scholars to utilize, rephrase, or critique them. However, these transmissions were not always executed via direct citation; at times, they were incorporated through implicit references or without any acknowledgment. This phenomenon underscores the significance of intertextuality in tracing the origins of uncredited attributions. To evaluate this approach, the commentaries of Ibn Abd al-Barr, a seminal figure in the Hadith commentary tradition, are examined. In his commentaries on the *Muwatta*, he addressed numerous issues central to Hadith sciences, including *gharib al-hadith*. In the introduction to his commentary, Ibn Abd al-Barr explicitly stated that he would draw upon linguists for lexical explanations. Accordingly, he utilized numerous authorities in *gharib al-hadith*, showcasing his own linguistic expertise by providing supplementary information or making preferences among transmitted views. Curiously, despite making explicit citations to many names, Ibn Abd al-Barr never mentioned al-Khattabi. This omission is striking because al-Khattabi, besides being recognized as the first Hadith commentator through his commentaries on al-Bukhari and Abu Dawud, served as a foundational source for subsequent commentators in *gharib al-hadith* due to his profound mastery of the Arabic language. Ibn Battal, a contemporary of Ibn Abd al-Barr, was among the commentators who heavily relied on al-Khattabi, indicating that al-Khattabi’s works reached Andalusia shortly after their composition. Focusing on this problem, this article investigates whether Ibn Abd al-Barr genuinely remained silent toward al-Khattabi. A comparative analysis through the lens of intertextuality reveals that Ibn Abd al-Barr frequently cited al-Khattabi through various implicit references, particularly in lexical analyses. These implicit allusions can be interpreted as a deliberate choice that elucidates his stance toward al-Khattabi. For instance, to diversify viewpoints, he referenced him with expressions like “*and others*” whereas he utilized references like “*some linguists*” to indicate views he favored. Similarly, in jurisprudential matters, he used the attribution “*some companions of al-Shafi’i*” when disagreeing with al-Khattabi, but employed phrases like “*someone from among the companions of al-Shafi’i who belongs to the people of critical speculation*” for views where they aligned. Another finding indicates that Ibn Abd al-Barr maintained this obscuring attitude toward his contemporary, Ibn Battal, as well, referencing him implicitly as “*some among the people of knowledge*.” Consequently, obscuring sources was a general scholarly disposition for Ibn Abd al-Barr. In conclusion, this study demonstrates that intertextuality serves as an effective analytical tool for detecting implicit source utilization in Hadith commentary literature, thereby contributing to the re-reading of classical texts and rendering the relational networks among commentators more visible.

Keywords: Hadith, Commentary, al-Khaṭṭābī, Ibn Abd al-Barr, Intertextuality

Hadis Şerhinde Örtük Kaynak Kullanımı: İbn Abdilber ve Hattâbî'nin Şerhleri Üzerine Metinlerarasılık

Öz: Bu çalışma, hadis şerh edebiyatında kaynak kullanımının özelliklerini, metinde doğrudan zikredilmeyen veya örtük bir biçimde kullanılan referansları konu almaktadır. Hadis şârihleri eserlerini telif ederlerken kendilerinden önceki ilmî mirasa kayıtsız kalmamışlardır. Onlar başvurdukları kaynaklara kimi zaman açık atıflarla kimi zaman da örtük göndermelerle işaret etmişlerdir. Bu sebeple hadis şerhlerindeki örtük atıflar, kaynaklar arasındaki ilişkinin hangi yöntemlerle ortaya çıkarılacağını zihinlere getirmektedir. Çalışma, şârihlerin bazı örtük kaynak kullanımlarının tespit edilebileceğini öne sürmektedir. Söz konusu iddianın ispatı için hadis şerhleri özelinde metinlerarasılık yaklaşımının kullanılabilmesine işaret edilmiştir. İlk defa 1965 yılında ortaya atılan metinlerarasılık, metinler arasındaki ilişki, etkileşim, aktarım ve dönüşüm biçimlerini konu edinmektedir. Mezkûr kavram her ne kadar son dönemlerde dile getirilse de çeşitli formlar biçiminde beleğât ilminde de mevcut olduğu iddia edilmiştir. İslam ilim geleneğinde metinlerarasılık yönteminin kullanılabilceği önemli literatür türleri içerisinde hadis şerhleri yer almaktadır. Çünkü şârihler, kendi metinlerini meydana getirirlerken önceki âlimlerin görüşlerini yararlanmak, yeniden ifade etmek ve eleştirmek için nakletmişlerdir. Ancak bu nakiller her zaman doğrudan atıf yoluyla olmamış bazen örtük referanslar ya da hiçbir atıf yapmaksızın da aktarılmıştır. Dolayısıyla mevcut durum atıfların kaynaklarını göstermek için metinlerarasılığın önemini artırmaktadır. Söz konusu yaklaşımı değerlendirebilmek için hadis şerh geleneğinde önemli bir yere sahip olan İbn Abdilber'in şerhleri ele alınmıştır. Çünkü *Muvatta'* üzerine yazdığı şerhlerde hadis ilmine ilgilendiren birçok konuya yer vermiştir. Bunlardan biri de garîbü'l-hadis konusudur. İbn Abdilber şerhine yazdığı mukaddimede bu hususa dikkat çekerek kelime açıklamalarında dil âlimlerinden yararlanacağını zikretmiştir. İbn Abdilber belirttiği gibi garîbü'l-hadis konusunda birçok isimden yararlanmış ayrıca yer yer naklettiği görüşlere ilave bilgi sunması ya da bunlar arasında tercihte bulunmasıyla dil alanındaki uzmanlığını da ortaya koymuştur. İbn Abdilber garîbü'l-hadis konusunda birçok isime açık atıf yapmasına rağmen Hattâbî'den hiç bahsetmemiştir. Halbuki Hattâbî, Buhârî ve Ebû Dâvûd'un eserlerini şerh ederek ilk hadisi şârihi unvanına sahip olmasının yanı sıra Arap dilindeki uzmanlığı sayesinde de garîbü'l-hadis konusunda şârihlerin temel kaynağı konumunda yer almıştır. Nitekim İbn Abdilber ile muasır olan İbn Battâl da bu şârihlerin içerisinde yer almaktadır. Buradan hareketle Hattâbî'nin eserlerini telif etmesinin üzerinden çok geçmeden Endülüs'e ulaştığı söylenebilir. Fakat ilk şârih olup birçok esere kaynak teşkil eden Hattâbî, İbn Abdilber tarafından neden kullanılmamıştır. Makale, bu problemi esas alıp İbn Abdilber'in, Hattâbî'ye karşı gerçekte sessiz kalıp kalmadığına odaklanmaktadır. Metinlerarasılık metoduyla her iki şârihin eserleri arasında yapılan mukayese sonucunda İbn Abdilber'in başta kelime tahlillerinde olmak üzere çeşitli örtük referanslarla Hattâbî'ye atıfta bulunduğu görülmüştür. İbn Abdilber'in Hattâbî'ye yaptığı örtük gönderme türleri ona karşı tutumunu da izâh eden bilinçli bir tercih olarak değerlendirilebilir. Nitekim görüş çeşitliliğini artırmak için ona daha çok "ve ğayruhu" gibi ifadelerle atıfta bulunmasına karşın tercih ettiği görüşlerini belirtmek üzere "bazı dâilciler" tarzında referanslarda bulunmuştur. Benzer durum fikhî meseleler için de geçerlidir. İbn Abdilber, Hattâbî'nin kabul etmediği görüşlerini naklederken "ba'du ashâbi'sh-Şâfi'i" şeklinde atıfta bulunurken onunla aynı kanaatte olduğu görüşleri için "Şâfi'i'nin ashabından ehl-i nazar'a mensup bir kimse" gibi ifadeler kullanmıştır. Makalede ulaşılan diğer bir sonuçta İbn Abdilber'in sadece Hattâbî'nin adını gizlemediği kendisiyle muasır olan İbn Battâl'a karşı da aynı tutum içerisinde olduğudur. Diğer bir ifadeyle İbn Abdilber, şerhlerinde "ilim ehlinde bazıları" şeklinde kullandığı ifadelerle İbn Battâl'a örtük referanslarda bulunmuştur. Buradan hareketle İbn Abdilber'in eserlerinde kullandığı bazı kaynakları gizlemesi kendinden önceki şârihlerle sınırlı olmayıp onun genel bir tutumunu göstermektedir. Sonuç olarak bu çalışma,

metinlerarasılık yönteminin hadis şerh literatüründe örtük kaynak kullanımını tespit etmede etkili bir analiz aracı olduğunu ortaya koymakta; klasik hadis şerhlerinin yeniden okunmasına ve şârihler arasındaki ilişki ağlarının daha görünür hâle getirilmesine katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Şerh, Hattâbî, İbn Abdilber, Metinlerarasılık.

Giriş

İlk olarak 1965 yılında Fransız yazar Julia Kristeva tarafından dile getirilen metinlerarasılık herhangi iki metin arasındaki ilişkiyi, iletişimi, koşutluk, karşıtlık, geçişkenlik ve transfer durumlarını incelemeyi konu edinir.¹ Post modern dönemde ortaya çıktığı kabul edilen metinlerarasılığın; iktibas, telmih, irâd-ı mesel ve tazmin kavramlarıyla belağat ilminde var olduğu iddia edilmiştir.² Varlığı çok öncelere dayansa da metinlerarasılığın iki metin arasında nasıl bulunduğu cevap verilmesi gereken bir soru haline gelmiştir. Buna göre doğrudan metin yazarının ismi verilerek yahut açık, örtük göndermeler, tekrarlar veya dönüştürmeler metinler arasındaki ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır. Okurun ise bu ilişkiyi saptamada etkin rolünün bulunduğu ifade edilmiştir.³

Metinlerarasılık, ülkemizde bilhassa edebiyat sahasında kullanılmakla birlikte son zamanlarda hadis usulü alanındaki çalışmalarda da adından söz ettirmeye başlamıştır.⁴ Bu çalışmalar, metinlerarasılığın hadis alanında daha fazla kullanılacağına dair beklentileri artırmaktadır. Şunu ifade etmek gerekir ki; hadis ilmi içerisinde metinlerarasılığın kullanılmaya en uygun literatür türleri arasında hadis şerhleri de gösterilebilir. Çünkü şârihler, metinlerini meydan getirirken kendilerinden önceki görüşleri gerek nakletme gerekse eleştirme veya yeniden ifade etmek için birçok kaynaktan yararlanmışlardır. Dolayısıyla kaynaklar arasındaki etkileşimin ortaya çıkarılmasında metinlerarasılığın önemi yadsınamaz.

Hadis şârihleri önceki şârihlerden fazlaca alıntı yaparlarken bunların bir kısmının kaynağını açıkça belirtmişler bir bölümünü ise örtük veya hiçbir şekilde tasrih etmeme yolunu seçmişlerdir. Yine şârihler bilgi nakli konusunda olduğu gibi birbirlerini eleştirirlerken de birbirlerine açık yahut örtük göndermelerde bulunmuşlardır. Muâsır olan ve Kahire’de yaşan Buhârî şârihleri İbn Hacer (öl. 852/1449) ve Aynî (öl. 855/1451) hiç şüphesiz bu konuda akla gelen ilk isimlerdir. Bu iki şârih birbirlerini ismini vermeden “kâle ba’dhum/bazılar dedi ki” yoluyla birbirlerine sayısız tenkit ve suçlamalarda bulunmuşlardır.⁵ Her ne kadar şârihler örtük göndermelerde bulunsalar bile tenkitlere verdikleri cevapların mukayesesinden muhatabın yerine göre İbn Hacer ve Aynî olduğu aşikârdır. Hatta İbn Hacer, Aynî’nin itirazlarına cevap vermek hem de onun kendi eserinden intihal yaptığını ortaya koymak için *İntikâzu’l-İ’tirâz* adlı eserini kaleme almıştır.⁶

Hicrî dördüncü asrın başlarında Büst şehrinde dünyaya gelen Hattâbî (öl. 388/998), Buhârî’nin *Sahîh*’i üzerine yazdığı *A’lâmü’l-hadis* ve Ebû Dâvûd’un *Sünen*’ini şerhettiği *Meâlimü’s-Sünen* eserleriyle hadis ilminde ilk şârih olarak anılmıştır. Hattâbî, bu eserleriyle şârih olarak zikredilmekle birlikte o aynı zamanda bir Arap dili uzmanıdır. Devrinin önemli dilcilerinden ders

¹ Feyza Bulut, “‘Metinlerarasılık’ Kavramının Kuramsal Çerçevesi”, *Edebi Eleştiri Dergisi* 2/1 (30 Nisan 2018), 2.

² Ferhat Korkmaz, “Metinlerarası İlişkilerin Klasik Retorikteki Kökeni Üzerine Bir Araştırma”, *Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi*, (11 Haziran 2017), 71-72; Bulut, “‘Metinlerarasılık’ Kavramının Kuramsal Çerçevesi”, 3-4.

³ Bulut, “‘Metinlerarasılık’ Kavramının Kuramsal Çerçevesi”, 6, 8.

⁴ Mustafa Macit Karagözoğlu, “Tâhir el-Cezâirî’nin Tevcihü’n-nazar’ı Üzerine Metinler Arası Bir Okuma”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 54 (15 Temmuz 2025), 7-34; Tunahan Erdoğan, “Ka’bî’nin Kabûlü’l-Ahbâr’ı ile Râmhürmüzî’nin el-Muhaddisü’l-Fâsıl’ında Metinlerarasılık”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XXV/1 (2025), 569-599.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Talat Sakallı, “İbn Hacer-Aynî Çatışmasının Buhari Şerhlerindeki Tezahürü”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3 (1989), 347-361; Talat Sakallı, “İbn Hacer - Aynî Çatışmasının Buhari Şerhlerindeki Tezahürü -II-”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990), 285-305.

⁶ M. Yaşar Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/519.

almış olan Hattâbî, alandaki uzmanlığını kanıtlar nitelikte olan *Garîbü'l-hadis* ve *Islâhu galatî'l-muhaddisîn* kitaplarını kaleme almıştır.⁷ *Meâlimü's-sünen*, Hattâbî'nin kendi döneminde meşhur olmaya başlamış ve birçok şerhe kaynaklık etmiştir. Örneğin Buhârî'nin *Sahîh'i* üzerine şerh yazan Endülüslü İbn Battâl, Hattâbî'ye yüz civarında atıf yapmıştır.⁸ Yine Endülüs coğrafyasından olan *Muvatta'* şârihi Bâcî de İbn Battâl kadar olmasa da Hattâbî'ye atıf yapmıştır. İbn Hacer ve Aynî de Hattâbî'yi kaynak olarak kullanan önemli şârihlerdendir. Buradan hareketle Hattâbî'nin birçok şerhe kaynaklık ettiği açık bir olgudur. Halbuki *Muvatta'* üzerine hacimli şerh yazan Endülüslü İbn Abdilber (öl. 463/1071), *et-Temhîd* ve *el-İstizkâr* eserlerinde Hattâbî'den bahsetmemektedir. Modern hadis çalışmalarında dikkat çekilen bu husus, araştırılması gereken bir konu olarak ortaya atılmıştır.⁹ Zira İbn Battâl ve Bâcî gibi muasırları tarafından kaynak olarak gösterilen Hattâbî, şerhlerinde İbn Abdilber tarafından niçin kullanılmamıştır. Bu sebeple çalışma, İbn Abdilber'in Hattâbî'den etkilenip etkilenmediğini ve onun eserlerinde örtük atıfların bulunup bulunmadığını amaçlamaktadır. İlgili sorulara cevap bulabilmek için hiç şüphesiz İbn Abdilber ve Hattâbî'nin şerhleri arasında bir mukayese yapmayı gerektirmektedir. Bu da yukarıda açıklandığı üzere metinlerarasılıkla mümkün olabilir. Dolayısıyla çalışmada öncelikle şârihlerin Hattâbî'yi daha çok *garîbü'l-hadis* konusunda atıf yapmalarından hareketle İbn Abdilber'in kelime tahlilleri, Hattâbî'de tespit edilmeye çalışmıştır. Meseleye geniş açıdan bakabilmek amacıyla İbn Abdilber'in bazı hadis açıklamaları ve fikhî mevzulara dair beyanları da Hattâbî'yle karşılaştırılmıştır. Makalenin yöntemi açısından şunu da ifade etmek gerekir ki; İbn Abdilber'in örtük bazı göndermelerinde muhatabı tespit edebilmek amacıyla İbn Abdilber'in şerhleri, Hattâbî dışındaki kimi âlimlerin eserleri ile de metinlerarasılık kurulmaya çalışılmıştır.

1. Hattâbî ve İbn Abdilber'in Şerhlerinin Benzeşen Karakteristik Özellikleri

Hattâbî, Buhârî'nin ve Ebû Dâvûd'un eserlerine yazdığı şerhlerle hadis ilminde ilk şârih unvanını elde etmiştir. Onun şerhleri belli yönleriyle öne çıktığı söylenebilir. Öncelikle onun şerhleri muhteva açısından geniş bir şerh olmayıp muhtasar bir özellik arz eder. Hattâbî, Arap dili alanındaki uzmanlığını bir bakıma *garîbü'l-hadis* eseriyle ortaya koymakla birlikte şerhlerinde önemle üzerinde durduğu konuların başında kelime açıklamaları gelmektedir.¹⁰ Şârihlerin kelime tahlilleriyle ilgilenmelerinin çeşitli nedenleri olmakla birlikte bunların en başında rivâyetteki mananın anlaşılmasının ön koşulunun lafzın anlaşılmasına bağlı görülmesidir. Bu duruma dikkat çeken İbnü'l-Esîr, hadislerin lafız ve mana yönünden ikiye ayrıldığını, lafızların hitabın aslını oluşturduğu için en başta bunların bilinmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca lafızların âmm ve hâss olarak ikiye ayrılığını hâss olanların garîb ve nadir kelimeleri kapsadığını bunun da uzman olan kimseler tarafından bilinebileceğini zikretmiştir.¹¹ Şunu da belirtmekte fayda var ki; Hattâbî'nin yöntem bakımından önem verdiği *garîbü'l-hadis* diğer şârihlere örnek olduğu söylenebilir. Çünkü birçok şârihin eserlerinde yer verdiği konuların başında *garîbü'l-hadis* gelmektedir.

Fikhî açıklamalar, kelime açıklamalarından sonra Hattâbî'nin şerhlerinde üzerinde durduğu konular arasında yer almaktadır. O, *Meâlimü's-sünen'e* yazdığı mukaddimede ilim ehlinin ehl-i hadis ve ehl-i fıkıh olarak ayrıldığını fakat her iki grubun birbirlerinin yönteminden uzak

⁷ Halit Özkan, "Ebû Dâvûd'un es-Sünen'i Üzerine Yazılmış Şerhler", *Hadis Şerh Literatürü II*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: İFAV Yayınları, 2022), 29-32.

⁸ Halit Özkan vd., "Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh'i Üzerine Yazılmış Şerhler", *Hadis Şerh Literatürü I*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: İFAV, 2020), 189.

⁹ Özkan, "Ebû Dâvûd'un es-Sünen'i Üzerine Yazılmış Şerhler", 42-43.

¹⁰ Özkan, "Ebû Dâvûd'un es-Sünen'i Üzerine Yazılmış Şerhler", 31, 35.

¹¹ Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî Garîbî'l-hadis ve'l-Eser*, thk. Tâhir Ahmed e-Zâvî - Mahmut Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979), 1/3-4 (Müellifin Önsözü).

kalamayacağını beyan etmiştir.¹² Söz konusu zümrelerin eksiklerinin farkında olan Hattâbî, şerhlerinde hadis temelli bir fıkıh yöntemini tercih etmiştir. Zira birçok hadisin arkasından “bu hadiste şu fikhî mesele vardır”, “bu hadiste şu anlam vardır” gibi ifadeler kullanmıştır. Bunun yanı sıra fikhî açıklamalarında müctehid imamlarının görüşleriyle birlikte bazen Evzâî (öl. 157/774), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Ebû Sevr (öl. 240/854), İshâk b. Râhûye (öl. 238/853) gibi önemli fakihlerin görüşlerini de nakletmiştir.¹³ Özetle Hattâbî’nin şerhleri muhtasar olduğu gibi o, genelde *garîbü’l-hadis* ve fıkıh ağırlıklı bir şerh yöntemi takip etmiştir.

Hadis şerh tarihinde Hattâbî’den sonra gelen önemli diğer bir isim Endülüslü İbn Abdilber’dir. Hicrî beşinci asırda yaşayan ve ilim öğrenmek için Endülüs dışına çıkmadığı bilinmektedir. O, kendi coğrafyasının dışına çıkmamasına rağmen Endülüs’teki ve diğer bölgelerden buraya gelen hocalardan ilim öğrenme ve kitap tahsil etme imkânı bulmuştur.¹⁴ İbn Abdilber, İmam Mâlik’in *Muvatta’ı* üzerine *et-Temhîd* ve *el-İstizkâr* adında iki şerh kaleme almıştır. İlk önce *et-Temhîd*i yazan İbn Abdilber, şerhini İmam Mâlik’in hocalarını alfabetik sıralamaya koyarak müsned tarzında oluşturmuştur. İbn Abdilber, *et-Temhîd*e sadece merfû hadisleri almış ve *Muvatta’ı*daki mevsûl tariklerin müsned isnadlarını göstermeye çalışmıştır.¹⁵ Dolayısıyla farklı rivâyetleri bir araya getirme *et-Temhîd*’in başlıca özelliklerindendir.¹⁶

İbn Abdilber, müsned tarzda olması dolayısıyla eserini konularına göre oluşturmak için *el-İstizkâr*ı yazmıştır. Burada *et-Temhîd*’in aksine merfû rivâyetler dışındaki hadisler de şerhe dahil edilmiştir.¹⁷ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*’da isnad değerlendirmesi yahut rivâyetin farklı tarikleri için sıklıkla *et-Temhîd*e atıf yapar.¹⁸ Fikhî açıklamalar da isnad değerlendirmesinden sonra İbn Abdilber’in ele aldığı konuların başlıklarındandır. O da Hattâbî’nin yöntemine benzer şekilde “bu hadiste şu fikhî mesele vardır”, “bu hadiste şu anlam vardır” gibi ifadeler kullanmıştır. Bunun dışında fikhî tartışmalara da şerhlerinde geniş yer verir. Mâlikî ağırlıklı bir coğrafyada bulunmasına karşın fikhî tercihlerinde her zaman onun görüşlerini tercih etmez yeri geldiğinde Mâlikî eleştirmekten geri durmaz. Bunların dışında İbn Abdilber şerhlerinde hadislerle ilgili birçok meseleleri de ele almıştır.¹⁹ Bu bilgilerden hareketle İbn Abdilber şerhlerinin geniş muhtevasına uygun olarak gerek hadislerle gerekse fikhî konulara dair birçok bilgi vermesiyle Hattâbî’nin şerhlerinden ayrılmaktadır. Fakat İbn Abdilber’in fikhî tercihlerinde taassupla hareket etmeyip hadis ağırlıklı bir metot izlemesiyle Hattâbî’nin yolunu takip söylenebilir. Bundan dolayı çalışmanın devamında görüleceği üzere İbn Abdilber, Hattâbî’nin hadislerden çıkararak ulaştığı kimi hükümleri tercih ettiği yönünde beyanları bulunmaktadır.

İbn Abdilber’in şerhleri, *garîbü’l-hadis* açısından da önem arz etmektedir. İbn Abdilber de *et-Temhîd*e yazdığı mukaddimede anlaşılması zor kelimelerin anlamlarını dil alimlerden nakille açıkladığını beyan etmiştir.²⁰ Dolayısıyla İbn Abdilber, şerhlerinde *garîbü’l-hadis* üzerinde yoğun olmamakla beraber üzerinde durduğu konulardan biri olmuştur.²¹ Makalenin devamında ele alınacağı üzere İbn Abdilber, kelime açıklamalarında kaynağını açık bir biçimde gösterdiği gibi çoğu

¹² Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed Hattâbî, *Meâlimü’s-sünen* (Haleb: el-Matbaatu’l-İlmiyye, 1351/1932), 1/3 (Müellifin Önsözü).

¹³ Özkan, “Ebû Dâvûd’un es-Sünen’i Üzerine Yazılmış Şerhler”, 36-37.

¹⁴ Leys Suûd Câsim, “İbn Abdilber en-Nemerü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/269.

¹⁵ Halit Özkan, “Muvatta Üzerine Yazılmış Şerhler”, *Hadis Şerh Literatürü I*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: İFAV, 2020), 72.

¹⁶ Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği: Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 160.

¹⁷ Özkan, “Muvatta Üzerine Yazılmış Şerhler”, 72.

¹⁸ Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, 160.

¹⁹ Özkan, “Muvatta Üzerine Yazılmış Şerhler”, 75-77.

²⁰ Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah İbn Abdilber, *et-Temhîd limâ fi’l-Muvatta mine’l-Meânî ve’l-Esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Ulvî, Muhammed Abdülkebir el-Bekrî, 1387/1967, 1/9.

²¹ Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, 164.

zamanda herhangi bir kaynağa atıf yapma ihtiyacı duymadığı gibi “ğayruhu”, “dilcilerden birisi” “kîle” tarzındaki nakillerle başvurduğu kaynağı tasrih etmeme yöntemini tercih etmiştir. Örneğin “Mü’minin ruhu cennet ağaçlarına kona kuş gibidir. Kıyamet günü Allah onu geri döndürünceye kadar orada kalır.”²² hadisindeki “نَسَمَةٌ” kelimesini şerh ederken bunun hadiste “ruh” anlamına geldiğini ifade etmiştir. Kelimeye “ruh”, “nefis”, “beden” anlamlarının verildiğini “kîle” yoluyla aktarmış ve bu lafızla aslında bizzat insanın kendisinin kastedildiğini nitekim insanın ruhuyla var olduğunu ruhun ayrılmasıyla insanın da yok olacağını belirtmiş ve “مَنْ أَعْتَقَ نَسَمَةً مُسْلِمَةً، أَوْ مُؤْمِنَةً، وَفَى”²³ hadisini, açıklamasına delil olarak zikretmiştir.²⁴ Görüldüğü üzere İbn Abdilber, kelime hakkındaki bazı açıklamalarında kullandığı kaynağa “kîle” şeklinde örtük bir atıf yapmıştır. Şunu ifade etmek gerekir ki; İbn Abdilber’in buradaki örtük yaptığı atfın Hattâbî’ye işaret ettiği söylenebilir. Her ne kadar İbn Abdilber, örtük atfından sonra Halil b. Ahmed’in ilgili kelimeye ruh anlamını verdiğini belirtse de onun isim vermeden yaptığı naklin Hattâbî’ye ait olması büyük bir ihtimaldir. Zira o da “نَسَمَةٌ” ile insanın ruhunun kastedildiğini belirtmiştir.²⁵ Fakat İbn Abdilber, burada Hattâbî’ye işaret etmiş olsa bile onunla yetinmeyerek ilave açıklamalarda bulunmuştur.

İbn Abdilber, kelime tahlillerinde kimi zaman atıf yaptığı isimleri tasrih etmeksizin “dilciler”e göre diyerek gruba gönderme yapar. Bu tür göndermelerle onun beyanını sağlamlaştırmak istediği gibi zikri geçen zümredeki âlimler arasında konuyla ilgili farklı görüşlerin bulunmadığını vurgulamak istediği de anlaşılmaktadır. Hatta bunu açıkça belirttiği yerler de yok değildir.

İbn Abdilber, kelime tahlillerinde “dilciler” tarzındaki atıflarının yanında ara sıra fıkıh âlimlerinin görüşlerine de yer vermektedir. Söz konusu yöntemin nedeni olarak *et-Temhîd* ve *el-İstizkâr*’da fıkıh ağırlıklı şerh metodunun izlenmesi gösterilebilir. Develerin zekât miktarını bildiren “لَيْسَ فِيمَا دُونَ خَمْسِ أَوَاقٍ مِنَ الْوَرِقِ صَدَقَةٌ”²⁶ hadisi açıklamaya misal teşkil edecek mahiyettedir. İbn Abdilber, rivâyetteki “الْوَرِقِ” kelimesine dilcilerin “الرِّقَّةُ” şeklinde de okuduklarını ve onların sadece basılmış gümüş paralara bu ismi verdiklerini haricindekiler için “الْفِصَّةُ” lafzını kullandıklarını ifade etmiştir. Fakihlerin ise “الرِّقَّةُ” ve “الْفِصَّةُ” arasında bir ayrım görmediklerini ve aynı anlamada kullandıklarını belirtmiştir.²⁷ İbn Abdilber’in kelime tahlillerinde yeri geldikçe şerh ettiği lafzın lügat ve şer’î anlamlarına yer vermesi²⁸ hatta şer’î anlamın lügat anlama öncelenmesi gerektiğini vurgulaması²⁹ da fıkıh merkezli şerh yönteminin bir yansıması olarak düşünülebilir.

İbn Abdilber’in *garîbü’l-hadis* konusunda takip ettiği yöntemin de Hattâbî’nin metoduyla benzeştiği söylenebilir. Çünkü Hattâbî, dil alanındaki uzmanlığının bir göstergesi olarak birçok kelime tahlilinde herhangi bir kaynak tasrihine gitmediği gibi görüş çeşitliliğini sağlamak için herhangi bir tercihte bulunmadan kaynak zikrettiği durumlarda mevcuttur. Hattâbî, kaynak

²² Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes Mâlik, *el-Muvatta’*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Beyrut: Dâru İhyâu’t-Türâsi’l-Arabî, 1425/2004), “Cenâiz”, 49; Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1419/1998), 25/57 (No. 15777).

²³ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Kemâl Yusuf el-Hût (Beyrut: Dâru’t-Tâc, 1409/1989), 3/118 (No. 12634).

²⁴ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 11/58-59.

²⁵ Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed Hattâbî, *A’lâmü’l-hadis fi şerhi sahihi’l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Sa’d b. Abdurrahman (Mekke: Câmiatü Ümmü’l-Kurâ, 1409/1988), 1/347.

²⁶ Mâlik, *el-Muvatta’*, “Zekât” 1; Süleyman b. Eşâ’s Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Dâru’r-Risâle, 1430/2009), “Zekât” 1 (No. 1558).

²⁷ Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, thk. Sâlim Muhammed Atâ - Muhammed Ali Muavvad (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1423/2002), 3/129.

²⁸ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 2/23, 37-38; 8/325; 14/71.

²⁹ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 6/221.

zikrettiği kimi yerlerde ise tercih ettiği görüşü açıkça dile getirmiştir.³⁰ Dolayısıyla çeşitli şekillerle dil alanındaki yeterliliğini ortaya koyan Hattâbî, kelime tahlilleri konusunda kendisinden sonra birçok şârihe kaynaklık etmiştir.³¹

2. Hattâbî'nin Endülüs'e Ulaşan Eserlerinin İsnadları

Bir âlimin hocalarının ve onlardan okuduğu kitapların adını yazdığı eser anlamına gelen fehrese, daha çok Endülüs'te kaleme alınmıştır. Bu tür eserler Doğu'da daha çok "sebet, meşyaha, mu'cem" isimleriyle kullanılmıştır.³² Fehrese türü eserler, müellifinin kendisine ulaşan eserlerin isnadlarını göstermekte, belirli zaman ve bölgede okunan eserlerin takibi için kaynak olarak kullanılmaktadır. İbn Hayr el-İşbilî'nin *Fehrese'si* bu türün en yaygın ve hacimli eseri kabul edilmektedir.³³ Bu sebeple Hattâbî'nin eserlerinin Endülüs'e ne zaman ve kimler aracılığıyla ulaştığını tespit etmek için İbn Hayr'ın eserine müracaat etmek elzemdir.

Hattâbî'nin *Garîbü'l-hadis'i* Endülüs'e farklı isnadlarla ulaşmış olup bunlar şu şekildedir:

1.İsnad: Hattâbî - Ebû Abdullah Muhammed b. Ali er-Ruasâî el-Fesevî - Ebû Amr Osman b. Ebî Bekr es-Sefâkusî - Ebû Mervân Abdülmelik b. Sirâc - Ebû Abdllah Cafer b. Muhammed ve Ebu'l-Hasan Şurayh b. Muhammed ve Ebu'l-Hasan Yunus b. Muhammed - İbn Hayr.

2.İsnad: Hattâbî - Ebû Abdullah Muhammed b. Ali er-Ruasâî el-Fesevî - Ebû Amr Osman b. Ebî Bekr es-Sefâkusî - Ebû Mervân Abdülmelik b. Sirâc - Ebû Ali el-Gassânî - Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Tahir - İbn Hayr.

3. İsnad: Hattâbî - Ebû Abdullah Muhammed b. Ali er-Ruasâî el-Fesevî - Ebû Amr Osman b. Ebî Bekr es-Sefâkusî - Ebû Amr Ahmed b. Muhammed b. Yahya b. El-Hezzâî - İbn Hayr.

4. İsnad: Hattâbî - Ebû Abdullah Muhammed b. Ali er-Ruasâî el-Fesevî - Ebû Amr Osman b. Ebî Bekr es-Sefâkusî - Muhammed b. Attâb - İbn Hayr.³⁴

Hattâbî'nin Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh* ve Ebû Dâvûd'un *es-Sünen'i* üzerine yazdığı şerhler ise Endülüs'e şu isnadlarla ulaşmıştır:

1. İsnad: Hattâbî - Ebu'l-Hüseyin Abdülgafir b. Muhammed - Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Tahir el-Belhî - Ebû Ali el-Gassânî - Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Tahir - İbn Hayr.

2.İsnad: Hattâbî - Muhammed b. Ali b. Abdilmelik el-Fesevî - Ebû Amr Osman b. Ebî Bekr es-Sefâkusî - Muhammed b. Attâb - İbn Hayr.³⁵

Görüldüğü üzere Hattâbî'nin *Garîbü'l-hadis'i* Endülüs'e dört farklı tarikle ulaşmış olup el-Fesevî ve es-Sefâkusî (öl. 440/1048) bu isnadın ortak isimleridir. İbn Abdilber, es-Sefâkusî'nin, Doğu'ya rihlede bulunarak birçok isimden ders aldıktan sonra Endülüs'e geldiğini ve Hattâbî'nin *Garîbü'l-hadis'i*ni de onun buraya getirdiğini zikretmiştir.³⁶ Buradan hareketle Hattâbî'nin *Garîbü'l-hadis'i*, kendisinin vefatının üzerinden çok geçmeden hicrî beşinci asrın ilk yarısında Endülüs'e ulaşmıştır. Ayrıca İbn Abdilber de bundan haberdardır. Dolayısıyla İbn Abdilber'in Hattâbî'nin eserinden faydalanmış olabileceği kuvvetli bir ihtimal olarak düşünülebilir. Bu isnatlara göre

³⁰ Hattâbî'nin *Garîbü'l-hadis* alanındaki yeri ve yöntemi için bk. Mustafa Demir, "Hadis İlimleri Açısından Hattâbî'nin *Garîbü'l-Hadis* Adlı Eserinin Değerlendirmesi", *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* XVI/2 (2016), 251-273.

³¹ Salih Karacabey, *Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri* (Bursa: Sır Yayıncılık, 2001), 275-282.

³² M. Yaşar Kandemir, "Fehrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/297.

³³ Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüslü Bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hayr el-İşbilî ve Fehrese'si", *Milel ve Nihal* 12/1 (2015), 39-40.

³⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbilî İbn Hayr, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbilî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2009), 240-241.

³⁵ İbn Hayr, *Fehrese*, 169-170.

³⁶ Muhammed b. Muhammed Mahlûf, *Şeceretü'n-Nûri'z-Zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye*, thk. Abdülmecit Hayâlî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2002), 1/162. Sefâkusî, Hattâbî'nin eserinin yanı sıra Tirmizî'nin *el-Câmiu's-Sahîh'i* başta olmak üzere birçok kitabı Endülüs'e getirmiştir. Mehmet Sait Kurtuluş, "Câmi'u't-Tirmizî'ye Yönelik Tenkitler: Müellifinin Meçhul Olduğu ve Semâ ile Rivayet Edilmediği İddialarının Tahlili", *HADITH* 14 (31 Temmuz 2025), 580.

Sefâkusî, Hattâbî'nin şerhlerinin de Endülüs'e ulaşmasını sağlayan isim olmuştur.³⁷ Dolayısıyla Hattâbî'nin şerh edebiyatına dahil eserleri beşinci yüzyılın başlarında Endülüs'te tanınmıştır.

3. Garîbü'l-hadis Konusunda İbn Abdilber'in Kullandığı Kaynaklar ve Bunlara Yaptığı Atıf Şekli

3.1. İbn Abdilber'in Açık Atıf Yaptığı Dilciler

İbn Abdilber, mukaddimede ifade ettiği üzere kelime açıklamalarında dilcileri kaynak olarak kullanmıştır. Onun başvurduğu önemli dilcilerin başında Halîl b. Ahmed (öl. 175/791), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (öl. 224/838) gelmektedir. Bu isimler kadar olmasa da İbn Vehb (öl. 197/813), Ma'mer b. Müsennâ (öl. 209/824), Ahfeş (öl. 215/830), Asmaî (öl. 216/831), Abdülmelik b. Habîb (öl. 238/853), İbn Kuteybe (öl. 276/889), İbnü'l-Enbârî (öl. 328/940) gibi isimler de kelime açıklamalarında kaynak gösterilenler arasındadır. İbn Abdilber, mezkûr isimlere her zaman kaynak olarak değil bazen de tenkit etmek üzere atıf yapmıştır. Örneğin İbn Abdilber, "Hilal'i gördüğünüzde oruca başlayın onu diğer ayın başında gördüğünüzde de bayram edin, eğer hava bulutlu olursa içinde bulunduğunuz ayı otuz güne tamamlayın."³⁸ hadisindeki "فَاقْدُرُوا لَهُ" ibaresine İbn Kuteybe'nin ayın hareketinin hesaplanması anlamını verdiğini zikretmiştir. Söz konusu görüşün şâzz ve ilim ehline kabul edilmediğini ifade eden İbn Abdilber, ibarenin onun açıklayabileceği bir iş olmadığını ayrıca bu konuda kendisine güvenilebilecek bir kimse olmadığını da dile getirmiştir.³⁹ Dolayısıyla dilci bir yönünün olmasından hareketle kendisi gibi bir âlimin görüşünü kabul etmemesi çatışmanın bu açıdan kaynaklandığını göstermektedir. Ayrıca Buradan hareketle İbn Abdilber'in diğer dilcilere nazaran İbn Kuteybe'ye az atıf yapmasının altındaki neden de onu *garîbü'l-hadis* alanında yetkin bir kimse olarak görmemesi olabilir.

İbn Abdilber, dilcilerden nakilde bulunurken çoğu zaman bunlar arasında bir tercihte bulunmazken kendi tercihini belirttiği durumlarda olmuştur. Örneğin İbn Abdilber "بَيْع" kelimesinin hazf yöntemi kullanılmasından dolayı "مَالٌ رَاحٍ" demek olduğunu ve "sahibine ve malı verene kâr getiren mal" anlamına geldiğini ifade etmiştir. Bu beyanından sonra İbn Abdilber, kelimenin yazılışı hakkında bazı nakillerle beraber İbn Vehb'in kelimeye "sahibine büyük bir sevapla dönen mal" anlamı verdiğini, Ahfeş'in ise "Hayrı ve semeresi istenildiği zaman sahibine dönen mal" yönünde açıkladığını belirtmiştir. O, bu nakillerden kendisinin verdiği ilk anlamı tercih etmiştir.⁴⁰ Yine belirtilmelidir ki; İbn Abdilber, burada Hattâbî'ye örtük bir atıf yapmış olmamakla beraber onun görüşünün üzerine diğer âlimlerin açıklamalarını eklediği söylenebilir. Çünkü Hattâbî de "مَالٌ رَاحٍ" ibaresine "sahibine kâr getiren mal" anlamı vermiş ve nasıl irab olması gerektiğine dair açıklamada bulunmuştur.⁴¹ Konuya dair başka bir misal ise "akika" kelimesinin tahlilidir. İbn Abdilber, burada hem Ebû Ubeyd'in hem de Ahmed b. Hanbel'in açıklamalarına geniş şekilde yer verdikten sonra Ahmed b. Hanbel'in görüşünü tercih etmiştir.⁴² İbn Abdilber'in, Ahmed b. Hanbel'in açıklamasını tercih etmesi onun fıkıh merkezli bir dil yorumunu tercih ettiğini kanıtlar niteliktedir. Bunun yanı sıra İbn Abdilber'in, kelime tahlilinde kimi zaman farklı görüşler arasında yaptığı tercihler, onun bu konudaki uzmanlığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. İbn Abdilber, kelime

³⁷ Ahmet Eşer, "Hadis İlminde Fehrese Literatürü", *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 15 (31 Aralık 2022), 240-241.

³⁸ Mâlik, *el-Muvatta'*, "Sıyâm" 1; Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Savm" 5 (No.1900).

³⁹ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 14/352. İbn Abdilber'in İbn Kuteybe'ye karşı küçümseyici tavrına dair başka bir örnek için bk. İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 3/126.

⁴⁰ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 1/216; başka bir örnek için bk. İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 1/481-482.

⁴¹ Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed Hattâbî, *Garîbü'l-hadis*, thk. Abdülkerim İbrahim el-Azbâyî (Dimeşk, 1402/1982), 1/610.

⁴² İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 4/308-311.

açıklamalarında açık atf yaptığı âlimler olduğu gibi bu konuda örtük atf yaptığı görüşler de vardır. Dolayısıyla İbn Abdilber'in söz konusu metodu da ayrı bir başlık altında alınması gerekmektedir.

3.2. İbn Abdilber'in Ğaib Sığıyla Atf Yaptığı Dildiler

İslam literatürünün birçok türünde kimi âlimlere açık atf yapılırken bazen "ğayruhu", "ba'duhu" gibi örtük atıflar yapılır. İbn Abdilber'in de şerhlerinde bu yöneme sıklıkla başvurduğu görülmektedir. Bilhassa fıkı tartışmalarda "ashâbuna", "ashâbu Malik", "ashâbu Dâvûd", "ashâbu Şâfi" gibi örtük atıflara sıklıkla yer verir.

İbn Abdilber, kelime tahlilinde yer yer "ve ğayruhu" şeklinde kullanımlarda bulunarak kimi isimleri açıkça zikretmekten uzak durur. Bilhassa bunu, kimi isimleri açık bir şekilde zikrettikten sonra yaptığı görülmektedir. Onun bu tercihlerinden yola çıkarak bazı isimleri anmaktan uzak durmasının, kasıtlı bir eylem olduğu düşünülebilir.

İbn Abdilber'in, bilhassa bazı kelime açıklamalarında "ve ğayruhu" ifadesiyle Hattâbî'yi kastetme olasılığı yüksektir. Zira metinlerarasılık yöntemiyle İbn Abdilber'in, bu bağlamdaki kullanımları genellikle Hattâbî'ye ait görünmektedir. Örneğin "Hz. Peygamber'i ki sütun arasında yıkanırken gördüm"⁴³ hadisi üzerinde duran İbn Abdilber, rivayetteki iki sütun anlamına gelen "الْعَرْشَيْنِ" kelimesine İbn Vehb'in "Cuhfe'deki su çeken düzeneğinin sütunu" anlamını verdiğini nakletmiştir. O, bu nakle ek açıklama sadedinde "bir başkası"nın da mezkûr kelimeyi "su kapının bağlı olduğu ve havuzun üzerinde duran sütun" olarak açıkladığını zikretmiştir.⁴⁴ Hattâbî'nin ilgili kelimeyi aynı anlama gelecek şekilde açıklamasından hareketle⁴⁵ İbn Abdilber'in "bir başkası" şeklindeki göndermede bulunduğu isim Hattâbî, olsa gerektir.

Şerhinde "velîme" kelimesinin tahliline yer veren İbn Abdilber, Halil b. Ahmed'in buna "dügün yemeği" "bir başkası"nın ise "dügün yemeği ve özellikle nikah esnasında verilen yemek" anlamını verdiğini ifade etmiştir.⁴⁶ İbn Abdilber'in burada gizlediği ismin Hattâbî olması güçlü bir ihtimaldir. Çünkü Hattâbî de "velîme"nin bu anlama geldiğini ifade etmiştir.⁴⁷ Başka bir misalde İbn Abdilber "أَفٍ لِّ" ibaresini şerh ederken "أَفٍ" kelimesine Ebû Ubeyde ve başkasının "sözün kaba ve çirkin olanı" anlamını verdiklerini belirtmiştir. Açıklamalarını sürdüren İbn Abdilber, bir başkasının ise mezkûr kelimeye "ağır gelen ve bıkkınlık veren söz" anlamını verdiğini ayrıca "el-üff'e" "kulak kiri" "et-tüff'e" "tırnak kiri" anlamını verdiklerini zikretmiştir. Onun ikinci defa kullandığı "bir başkası" tarzındaki göndermesiyle Hattâbî'yi kastettiği söylenebilir. Nitekim o, "Üveymir kusursuz olmasıyla ne güzel bir süvaridir"⁴⁸ hadisindeki "أَفٍ" kelimesi hakkında şu açıklamalara yer vermiştir: "Bu kelimenin açıklaması 'korkak olmayan' veya 'ağır hareket etmeyen' şeklinde gelmiştir. Kelimenin aslının 'أَفٍ/el-eff ve 'bıkkınlık' anlamında olduğu kanaatindeyim. İbnü'l-A'râbî, buna 'bıkkınlık ve gevşeklik göstermez' anlamı vermiştir. Bazı dil âlimleri ise 'أَفٍ/el-effe' kelimesini 'az, nadir olan' olarak açıklamışlar ve 'el-effe'nin kulak kiri anlamını da geldiğini kirli, pis kişi için de bu kelimenin kullanıldığını söylemişlerdir. Ebû Süleyman ilk anlamı tercih etmiştir. Çünkü bu hem korkaklık hem de ağır hareket manalarını taşır."⁴⁹ Hattâbî'nin ilgili kelime için yaptığı açıklamalar, İbn Abdilber'in örtük atfıyla karşılaştırılınca burada ismi belirtilmeyen görüş sahibinin Hattâbî'ye ait olma ihtimali kuvvet kazanmaktadır.

⁴³ Mâlik, *el-Muvatta'*, "Hac" 4; Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Cezâu's-Sayd" 14 (No. 1840).

⁴⁴ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 4/272.

⁴⁵ Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*, 2/182.

⁴⁶ İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 5/531, 535.

⁴⁷ Hattâbî, *A'lâmü'l-hadis*, 2/995; Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*, 3/210.

⁴⁸ Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimesk*, thk. Amr Ğurâme (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 47/110.

⁴⁹ Hattâbî, *Garîbü'l-hadis*, 2/347.

Fıkhi tartışmalar bağlamında kelime açıklamalarına yer veren İbn Abdilber'in buradaki nakillerinde "ve ğayruhu" tarzındaki örtük göndermelerin de Hattâbî'yi işaret etmesi muhtemeldir. Mesela o, mezar soyucusu anlamındaki "nebbâş"ın elinin kesilip kesilmemesiyle alakalı farklı görüşleri ele almıştır. İbn Abdilber, İmam Mâlik ve ashabının "nebbâş"ın elinin kesilmesi gerektiğini naklettikten sonra İbnü'l-Kâsım (öl. 191/806) ve "bir başkası"nın "*Biz, yeryüzünü dirilere ve ölümlere toplanma yeri yapmadık mı?*"⁵⁰ ayetini delil alarak nasıl hayatta olan birisinin evi olursa kabrin de ölü için bir sığınak olduğu dolayısıyla ev mesabesinde bulunduğunu dair açıklamalarına yer vermiştir.⁵¹ Hattâbî de kabrin ölü için bir sığınak ve koruma yeri olduğunu belirterek yukarıdaki ayeti delil olarak kullanmıştır.⁵² Bundan dolayı İbn Abdilber'in, İbnü'l-Kâsım ile zikrettiği "bir başkası" şeklinde gönderme yaptığı ismin Hattâbî olması yüksek ihtimaldir. Ayrıca konuya dair açıklamalarını sürdüren İbn Abdilber, Kûfelilerin kefen çalmayı had cezası kapsamında değerlendirmedikleri görüşüne yer vermiş ve kendi tercihinin de bu yönde olduğunu ifade etmiştir.

İbn Abdilber kelimeleri anlam açısından tahlil ettiği gibi sarf açısından da ele almıştır. Onun kelime sarfında yaptığı açıklamalarında yine ğaib sığasıyla yaptığı atıfları görmek mümkündür. Örneğin İbn Abdilber, "أَوْفَى" kelimesinin tekil ve müennes halinin "أَوْفَى" olduğunu ve "kırk dirheme" karşılık geldiğini zikretmiştir. Açıklamalarını sarf açısından da sürdüren İbn Abdilber, kelimenin çoğul olarak "ya" harfinin şeddeli şekliyle "أَوْفَى" olduğunu Ebû Zeyd el-Ensârî'nin (öl. 215/830) ve "dilcilerden bir başkası"nın bu meyanda açıklama yaptığını söylemiştir. İbn Abdilber'in "dilcilerden bir başkası" şeklinde atıf yaptığı kişinin Hattâbî olması kuvvete muhtemeldir. Çünkü o, eserlerinde kelimenin anlamı yanında çoğul halinin nasıl olmasıyla ilgili İbn Abdilber'in beyanından farklı bir şey dile getirmemiştir.

İbn Abdilber, "الْمَذْيُ وَالْوَدْيُ" kelimelerinin son harfinin şeddesiz "الْمَذْيُ وَالْوَدْيُ" halde okunması gerektiğine dair Ebû Ubeyde ve başka birinden nakilde bulunmuştur. O, bu nakilden sonra kelimelerin şeddesiz okunmasını tercih etmiştir.⁵³ İbn Abdilber'in ğaib sığasıyla yaptığı atfın Hattâbî'ye ait olması yüksek bir ihtimaldir. Çünkü buradaki nakil Hattâbî tarafından dile getirilmiştir.⁵⁴ Sonuç olarak İbn Abdilber, kelime açıklamalarında örtük göndermelerin Hattâbî'ye ait olması kuvvetle muhtemel olduğu gibi ona karşı açık bir tenkit yöneltmemesinden hareketle onun açıklamalarını önemseydiği belirtilebilir.

İbn Abdilber'in ğaib sığasıyla yaptığı göndermelerden bir diğeri "bazı dilciler" kullanımındır. Bu şekilde yapılan bazı atıfların Hattâbî'yi işaret ettiği ileri sürülebilir. Mesela "Cuma gününde öyle bir an vardır ki Müslüman kimse namaz kılarken bu vakitte bir şey dilerse kendisine mutlaka verilir."⁵⁵ Hadisinin şerhinde Hattâbî, faziletli vaktin iki şekilde te'vil edilebileceğini söylemiştir. Ona göre bu vakit, namaz kılınan vakit olabilir. Diğer bir görüş ise faziletli vakit, güneşin batmasına yakın olduğu zaman dilimi olup "dua edilen anı" ifade eder. Çünkü bu zaman zarfında namaz kılmak caiz değildir. Nitekim Hz. Peygamber "Sizden biriniz namazı beklediği sürece namaz kılıyor sayılır" dolayısıyla kişi, namaz vaktini beklediği için ona "namaz kılan" ismi verilebilir.⁵⁶ Verdiği bilgilerden hareketle Hattâbî'nin "وَهُوَ فَائِمٌ يُصَلِّي" ibaresini "namaz kılma" değil "namazı bekleme" olarak izâh etmiştir. İbn Abdilber, mezkûr ibarenin bilindik anlamıyla namaza karşılık geldiği gibi "bir şeye sürekli bağlı kalma" anlamına gelebileceğini de zikretmiştir. Ona göre bu açıklamayı cuma günündeki faziletli vaktin ikindiden sonra olduğunu savunlar yapmıştır ki onlara göre değerli

⁵⁰ Hayrettin Karaman vd., *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), el-Mürselât, 77/25-26.

⁵¹ İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 3/84.

⁵² Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*, 4/277.

⁵³ İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 1/241.

⁵⁴ Hattâbî, *Garîbü'l-hadis*, 3/222.

⁵⁵ Mâlik, *el-Muvatta'*, "Cuma" 15; Abdurrezzâk b. Hemâm, *el-Musannef*, thk. Habîbu'r-Rahmân el-Azamî (el-Meclisu'l-İlmi, ts.), 3/260 (No. 5572).

⁵⁶ Hattâbî, *A'lâmü'l-hadis*, 3/2241-2242.

zaman, namaz kılınan ân olmayıp duaya devam etme ve bekleme vaktidir. Cuma günündeki faziletli vaktin hangi zaman aralığını olduğuna dair bazı nakillerde bulunan İbn Abdilber, Abdullah b. Selâm'ın (öl. 43/663-64) bunun ikinci namazından sonra güneşin battığı âna kadar geçen süreyi kapsadığını dair görüşüne yer vermiştir. O, Abdullah b. Selâm'ın belirttiği zaman aralığında namaz kılınmaz gerekçesiyle bazı kişilerin bunu kabul etmediklerini söylemiştir. İbn Abdilber, bu itiraza iki şekilde karşı çıkılacağını belirterek şu açıklamayı yapmıştır: “İlk olarak Ebû Hüreyre Abdullah b. Selâm'ın “قَائِمٌ يُصَلِّي” te'viline karşı çıkmamıştır. Bu ibare sahihse anlamı bazı dilcilerin dediği gibi ‘hazır olma/bekleme’ anlamına gelmektedir. ‘مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا’/başlarında beklemediğin sürece’ ayeti de bu anlamı destekler.”⁵⁷ Görüldüğü üzere her iki açıklama karşılaştırıldığında İbn Abdilber'in “bazı dilciler”den kasıt olarak Hattâbî'ye işaret ettiği ve onun görüşünü tercih etmekle açık bir etkileşimin varlığı tespit edilmiştir.

İbn Abdilber, bazı ayetlere dair getirdiği açıklamalarda da Hattâbî'ye örtük atıfların yaptığı söylenebilir. Mesela İbn Abdilber, Ebû Ubeyde ve “dilcilerden bir başkası”nın “إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا” ayetindeki nekra “yusr” lafzının iki kere zikredilmesinden dolayı iki anlama geldiğini buna karşılık “usr” lafzının marife kullanımından dolayı tek bir anlamının bulunduğu dair açıklamalarını nakletmiştir.⁵⁸ İbn Abdilber, Ebû Ubeyde'ye açık bir atıf yaparken “dilcilerden bir başkası” şeklindeki atıfı da Hattâbî'ye at olması gerekir. Zira bu açıklamaları Hattâbî'nin eserinde aynıyla görmek mümkündür.⁵⁹

İbn Abdilber'in kelime açıklamalarında örtük tarzda yaptığı kimi göndermelerin Hattâbî dışındaki isimlere işaret ettiği söylenebilir. Mesela ateşte pişen yemeklerden sonra abdest alınmasını bildiren “تَوَضَّؤُوا مِمَّا مَسَّتِ النَّارُ”⁶⁰ rivayetiyle ilgili açıklamasında şu ifadelerle yer vermiştir: “Nebî'nin hadisinin tefsiri hakkında konuşan birisine göre ‘تَوَضَّؤُوا’ ifadesinden kasıt ellerin yıkanmasıdır. Ona göre ‘vudû’ kelimesi temizlik anlamına gelen ‘vazâha’ kökünden gelmektedir. Buna göre Hz. Peygamber sanki ellerinizi ateşin değdiği şeylerden ve yağdan temizleyin demiştir. İlim ehli açısından bunun bir anlamı yoktur. Çünkü durum bu kişinin dediği gibi olsaydı ateşte pişmeyen yiyeceklerin yağından ve bulaşığından dolayı ellerin temizlenmesine gerek kalmazdı. Bu ise akıl sahibi birisi için doğru değildir. Bunu diyen kişinin anlayışı az olduğu gibi o, selef âlimlerinin konuya dair görüşlerini de bilmiyordu.”⁶¹ İbn Abdilber'in isim vermeden tenkit yönelttiği kişinin İbn Kuteybe olması yüksek ihtimaldir. Nitekim İbn Kuteybe'nin eserinde “vudû” kelimesine “yemekten sonra el ve ağızın yıkanması” anlamını verdiği görülmektedir.⁶² İfade edilmelidir ki; bir önceki başlıkta geçtiği üzere İbn Abdilber, İbn Kuteybe'yi *garîbü'l-hadis* alanında uzman kabul etmediğinden olsa gerek burada onu tahkir etmek amacıyla “Nebî'nin hadisinin tefsiri hakkında konuşan birisi” şeklinde bir göndermede bulunmuştur. Dolayısıyla şârihin burada İbn Kuteybe'yi değersizleştirmek için bu tarz bir ifade kullandığı söylenebilir.

4. İbn Abdilber'in Hadis Şerhlerinde Hattâbî'ye Örtük Göndermede Bulunması

İbn Abdilber, kelime tahlillerinin yanı sıra bazı hadis şerhlerinin açıklamasında yine Hattâbî'ye örtük bir atıf yaptığını söylemek mümkündür. “Ölü, öldüğü elbisesiyle diriltilir.”⁶³ Hadisinin şerhinde İbn Abdilber, “ilim ehlinde bazılarının” rivâyeti, yaratılışın yeniden olması gibi elbiselerin de yeniden yaratılacağı şeklinde şerh ettiğini nakletmiştir. Açıklamalarına devam eden İbn Abdilber, “başka birinin de” hadisi mecaza hamlederek “elbiseden” kastın “ameller” olduğu

⁵⁷ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 19/18-24.

⁵⁸ İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 5/20.

⁵⁹ Hattâbî, *Garîbü'l-hadis*, 2/70.

⁶⁰ Abdurrezzâk b. Hemâm, *el-Musannef*, 1/166 (No. 644).

⁶¹ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 3/330.

⁶² Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Garîbü'l-Hadis*, thk. Abdullah el-Cebbûrî (Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1397/1977), 1/155-156.

⁶³ Abdurrezzâk b. Hemâm, *el-Musannef*, 3/586 (No. 6746); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/413 (No. 14543).

yönünde açıklamada bulunduğunu zikretmiş ve söz konusu mecazın “İnsanlar çıplak ve sünnetsiz diriltileceklerdir. İlk giydirilecek kişi ise Hz. İbrahim’dir.”⁶⁴ hadisine dayandığını belirtmiştir. Kendi ifadelerinden bu görüşe katılmadığı anlaşılan İbn Abdilber, şu açıklamaları yapmıştır: “Kişinin iman, küfür, şüphe, ihlas gibi öldüğü hal üzerine diriltirme ihtimali vardır. Kur’ân ve sünnetteki lafızların gerçek manaları mecazdan daha önceliklidir. Çünkü insanı kusursuz yaratan Allah, onu tekrar elbisesiyle yaratabilecek güçtedir.”⁶⁵ İbn Abdilber’in burada “başka birinin de” tarzında yaptığı atfın Hattâbî’yi işaret ettiğini söylemek mümkündür. Çünkü Hattâbî, mezkûr hadisteki elbisenin “amel” anlamına geldiğine dair nakilde bulunduktan sonra kelimenin Araplar tarafından nasıl kullanıldığına dair açıklamalarda bulunmuş ve yaptığı açıklamalara delil olarak “İnsanlar çıplak ve sünnetsiz diriltileceklerdir.” hadisini ileri sürmüştür.⁶⁶ Dolayısıyla Hattâbî’nin yaptığı şerhi desteklemek için kullandığı rivâyetin, İbn Abdilber tarafından da ifade edilmesinden yola çıkarak *el-İstizkâr*’daki “başka biri” şeklindeki göndermenin Hattâbî’yi işaret ettiği kuvvetle muhtemeldir.

Şunu belirtmek gerekir ki; İbn Abdilber’in bir önceki paragrafta “ilim ehlinde bazıları” tarzındaki gâib sığasıyla yaptığı ilk atfın da İbn Battâl’a ait olması kuvvetli bir ihtimaldir. Zira buradaki atf yapılan şerhin İbn Battâl’a ait olduğu görülmektedir.⁶⁷ İbn Abdilber’in “ilim ehlinde bazıları” şeklinde İbn Battâl’a işaret eden örtük göndermeleri sadece bu örnekle sınırlı değildir. Mesela İbn Battâl, “مَنْبَرِي عَلَى حَوْضِي” ibaresi hakkında iki anlamın bulunduğunu ifade etmiştir. Buna göre Hz. Peygamber’in minberi kıyamet gününde aynen bulunacaktır. İkinci ve kendisinin tercih ettiğini ihsas ettirecek anlama göre Resûlullah’ın kıyamet gününde havzının başında insanları çağırdığı bir minberinin olmasıdır.⁶⁸ İbn Abdilber, söz konusu ibareyi açıklarken “âsârın anlamları hakkında konuşan kelimeler ehlinde olan bazı ilim adamları” şeklinde örtük bir göndermeyle İbn Battâl’ın izahına çok yakın bir açıklamada bulunmuştur.⁶⁹ İbn Abdilber’in bu açıklamayı yaparken İbn Battâl’ın kelimâ yönünü öne çıkarması da dikkat çeken bir husustur. Sonuç olarak İbn Abdilber aynı coğrafyayı paylaştığı ve muâsırı olan bir Endülüslü şârihe doğrudan atf yapmak yerine ona örtük bir göndermede bulunduğunu söylemek mümkündür.

Hattâbî, “veren el, alan elden üstündür”⁷⁰ rivâyetini şerh ederken üstün elinin “alan el” alan elin ise “isteyen el” olduğuna dair bilgi nakletmiştir. Bunu ikna edici bir açıklama olarak görmeyen Hattâbî, üstün elin “kanaatkâr davranarak insanlara el açmayan kimse” şeklinde açıklamanın daha doğru olduğunu ifade etmiş ve bu manaya işaret eden merfû hadislerle yer vermiştir.⁷¹ İbn Battâl, Hattâbî’ye açık atf yaparak onun görüşlerini olduğu gibi nakletmiştir.⁷² İbn Abdilber ise ilgili hadisin şerhinde Hattâbî’nin açıklamasına “kîle” sığasıyla atıfta bulunmuştur. O, üstün elin “infakta bulunan” alan elin de “isteyen”e karşılık geldiğini belirtmiştir. Üstün elin müstağni davranarak kimseden bir şey istemeyen anlamına geldiğini gösteren hadislerin bulunduğu da değinen İbn Abdilber, üstün elin infakta bulunan ve İmam Mâlik’ten nakledilen hadislerin daha sağlam olduğunu savunmuştur.⁷³ Dolayısıyla İbn Abdilber, yukarıda geçtiği üzere tercihi dışındaki yorumların

⁶⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/329 (No. 31817).

⁶⁵ İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 5/98.

⁶⁶ Hattâbî, *Meâlimü’s-sünen*, 1/301.

⁶⁷ Ebû’l-Hasan Ali b. Halef İbn Battâl, *Şerhu sahîhi’l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yasir b. İbrahim (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, ts.), 5/21.

⁶⁸ İbn Battâl, *Şerhu sahîhi’l-Buhârî*, 3/184-185.

⁶⁹ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 2/290-291. İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 21/129; krş. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 2/136. İbn Abdilber’in, İbn Battâl’a örtük olarak yaptığı diğer atf örnekleri için bk. İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 21/149; krş. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 2/136. İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 2/129; krş. İbn Battâl, *Şerhu sahîhi’l-Buhârî*, 3/158.

⁷⁰ Mâlik, *el-Muvatta’*; “Sadaka” 8; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/426 (No. 10687).

⁷¹ Hattâbî, *Garîbü’l-hadis*, 1/594-595.

⁷² İbn Battâl, *Şerhu sahîhi’l-Buhârî*, 3/431.

⁷³ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 15/247-248; 18/321.

varlığına işaret etmek için burada da Hattâbî'nin görüşüne "kîle" yoluyla atıfta bulunduğunu ifade etmek mümkündür.

Yukarıdaki örneklerin dışında İbn Abdilber'in Hattâbî'ye doğrudan ya da örtük bir gönderme yapmadan onun görüşlerini naklettiğinden veya en azından bildiğinden bahsetmek mümkündür. Mesela "Zamana sövmeyin çünkü zaman benim."⁷⁴ hadisinin şerhinde Hattâbî, Arapların başlarına gelen musibetleri zamandan bilip bunları zamana nispet ettiklerini; fakat asıl fâil, Allah olduğu için zamana sövmenin Allah'a dönmemesi için bu hadisin söylendiğini zikretmiştir. Bunun devamında Hattâbî, İbn Dâvûd'un "الدهر" kelimesinin dammeli (الدَّهْرُ) okunmasına karşı çıktığını bu şekilde okunduğunda "dehrin" Allah'ın adlarından biri olacağını, doğrusunun ise "ra" harfinin fethalı olması gerektiğine dair görüşünü nakletmiştir.⁷⁵ İbn Abdilber'in mezkûr hadisin şerhinde "الدهر" kelimesinin nasıl harekeleneceğine dair yaptığı açıklamalar, büyük oranda Hattâbîyle benzerlik göstermektedir. Fakat İbn Abdilber burada Hattâbî'ye ne doğrudan ne de örtük bir atıf yapmıştır. Yapılan araştırma neticesinde İmam Şâfiî'nin *el-Ümm* ve *er-Risâle*'de bahsi geçen hadise dair bir beyanı tespit edilemezken İbn Abdilber'in, Hattâbî'nin şerhini ona nispet etmesi dikkat çekmektedir.⁷⁶ Eğer İbn Abdilber bu görüşü İmam Şâfiî'ye yanlışlıkla nispet etmediyse onun bir bakıma Hattâbî'nin adını öne çıkarmamak için bu tarz bir yöntemi tercih ettiği söylenebilir. Ayrıca bu örnek, hadis şerhlerinde atıf yapılan görüşlerin kaynağında ihtiyatlı davranmayı ve söz konusu görüşlerin ortaya çıkarılması için metinlerarasılık yönteminin kullanılmasına da işaret etmektedir.

5. İbn Abdilber'in Fıkî konularda Hattâbî'ye Yaptığı Atıflar

Bir şârih ve dil âlimi olarak bilinen Hattâbî aynı zamanda fıkîh alanında yetkin bir isimdir. O, zamanının önemli Şâfiî fakihlerinden İbn Ebî Hüreyre (öl. 345/956) ve Ebû Bekr Kaffâl eş-Şâşî'den (öl. 365/976) ders almıştır. Nitekim kendisi de Şâfiî bir âlim olarak kabul görmüş ve Şâfiî tabakalarında adı zikredilmiştir.⁷⁷ Son dönemdeki bazı çalışmalarda Hattâbî'nin içtihatları ve Şâfiî'ye olan muhalefeti sebebiyle onun Şâfiî mezhebine mensubiyetine mesafeli yaklaşılmıştır.⁷⁸ Her ne kadar bu tartışmalı bir husus olmakla birlikte çalışmayı doğrudan ilgilendiren bir durum olmayıp makalede onun Şâfiî bir âlim olarak tanıtılmasından hareket edilmiştir. Çalışmanın devamında metinlerarasılık yöntemle tahlil edileceği üzere İbn Abdilber, Hattâbî'nin kimi fıkîh görüşlerine örtük göndermelerle atıfta bulunmuştur. Bundan dolayı İbn Abdilber'in, fıkîh alanındaki müktesebatı ve Şâfiî âlim olarak bilinen Hattâbî'ye bu özelliğini öne çıkarmak adına "Ba'du Ashâbi's-Şâfiî" şeklinde göndermelerde bulunduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte bahsi geçen atıf şekillerin hepsinin Hattâbî'ye dönmediğini ifade etmekte fayda vardır.

Mesela "Uykudan kalktığınızda elinizi yıkamadan su kabına sokmayın. Çünkü gece elinizin nerede gecelediğini bilmezsiniz."⁷⁹ hadisinin şerhinde Hattâbî, fıkîh açıklamalarda bulunmuştur. Buna göre aksi meydana gelmedikçe su ve insan bedeni temiz hükmündedir ayrıca rivâyetteki emir kıyasa göre bir zorunluluk olmayıp mendubluk ifade etmektedir. Hattâbî'ye göre hadis, az miktar su ve necaset arasında fark bulunduğuna işaret etmektedir. Çünkü Hz. Peygamber, kişinin elinde necaset olma ihtimaline karşı bir miktar su dökerek bunun temizlenmesini istemiştir. Dolayısıyla

⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/70 (No. 9137); 16/239 (No. 10367); Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Edeb" 101 (No. 6181); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Müsnedü's-sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Beyrut: Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 1412/1991), "Edeb" 3.

⁷⁵ Hattâbî, *Garîbü'l-hadis*, 1/490; Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*, 4/158-159.

⁷⁶ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 8/551, 553.

⁷⁷ Ebû Nasr Tâciüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübkî, *et-Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Maḥmûd Muḥammed et-Ṭenâhî - Abdulfettâh Muhammed el-Hulv (Hicr li't-tibâa ve'n-neşr, 1413), 3/282-283.

⁷⁸ Mehmet Ata Deniz, "Hicri Dördüncü Asırda Mutlak İctihat: İmam Hattâbî Örneği = el-İctihâdü'l-Mutlak fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî el-İmâm el-Hattâbî Nemûzecen", *Batman Akademi Dergisi [Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi]*/II/2 (2018), 127-151; Özkan, "Ebû Dâvûd'un es-Sünen'i Üzerine Yazılmış Şerhler", 30-31.

⁷⁹ Mâlik, *el-Muvatta'*; "Tahâre" 9; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, "Tahâre" 47 (No. 103).

dökülen su az da olsa temizleyici hükmündedir. Ancak necaset kesin olarak bilinse ve kaptaki su miktarı necasetten daha çok olsa bile kirli hükmünde olacaktır. Hattâbî, ayrıca ilgili hadiste necasetin yedi defa yıkanmasının bazı türlere özel olup diğerlerini kapsamadığını da zikretmiştir.⁸⁰ İbn Abdilber, mezkûr hadisin şerhinde “ba’du ashâbi’s-Şâfiî” şeklinde atıfta bulunarak onların suyun necasete dökülmesiyle, necasetin suyun içine girmesi arasında ayırım yaptıklarını belirtmiştir. İbn Abdilber, bu görüşün delillilerini sıraladıktan sonra eğer “suya üstün gelmedikçe hiçbir necaset onu bozmaz” ve “Gökten tertemiz su indirdik” ayeti olmasaydı onların açıklamalarının kabul edilebileceğini ifade etmiştir.⁸¹ Dolayısıyla Şâfiîlere göre az miktardaki suya necaset bulaşması halinde suyun her hâlükârda necis kabul edilmesine karşın İbn Abdilber, necasetin suya baskın gelmesini şart koşturmuştur. Suyun hangi şartlarda necis kabul edilmesinde farklı görüşler olsa da İbn Abdilber’in konuda hakkında yaptığı açıklamada örtük olarak Hattâbî’ye gönderme yaptığını söylemek kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Hattâbî’nin açıklamaları büyük oranda İbn Abdilber tarafından nakledilerek tartışılmıştır.

Namaza yetişebilmenin asgari şartının ne olduğuna dair yapılan tartışmalarda da İbn Abdilber’in tenkit etmek amacıyla Hattâbî’ye göndermede bulunduğu söylenebilir. İbn Abdilber, “güneş doğmadan önce sabah namazının bir rekatına yetişen, namaza yetişmiş olur.”⁸² hadisindeki “مَنْ أَذْرَكَ رَكْعَةً” ibaresinin iftitâh tekbirini, namazın bir parçası kabul eden ve tekbiri namaza yetişmede yeterli gören kimsenin görüşünü geçersiz sayacağını zikretmiştir. İbn Abdilber, Şâfiî âlimlerden bazılarının da bu görüşte olduğunu ifade etmiş ve onların delillerine yer vermiştir. Bu görüşün hiçbir şey ifade etmediğini belirten İbn Abdilber, cuma namazının bir rekatına dahi yetişemediği için namaza yetişememiş kabul ettiği için bunu savunan kimsenin kendisiyle çelişkiye düştüğünü dile getirmiştir.⁸³ Sonuç olarak İbn Abdilber, namazın vaktinde kılındığına dair iftitâh tekbirine yetişmeyi yeterli gören görüşü kabul etmemiş buna karşılık ilgili hadisin zâhirini dikkate alarak namazın kendi vaktinde kılınmış olması için en az bir rekâta yetişmeyi gerekli görmüştür. İbn Abdilber’in “ba’du ashâbi’s-Şâfiî” tarzındaki göndermesinde muhatabının Hattâbî olduğunu söylemek kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Hattâbî, namazın vaktinde kılınması için başlangıç tekbirini yeterli görmüştür.⁸⁴ Yine Hattâbî’nin cuma namazının bir rekatına bile yetişemeyen kişinin namazı vaktinde eda etmemiş olduğuna dair görüşü⁸⁵, İbn Abdilber’in söz konusu tartışmada “ba’du ashâbi’s-Şâfiî” diyerek Hattâbî’yi kastettiğinin güçlü bir delilidir.

İbn Abdilber’in “bazı Şâfiî âlimler” şeklindeki örtük atıfları gibi onun “Şâfiî ashâbından ehl-i nazar” tarzındaki bazı göndermelerinin de Hattâbî’ye işaret ettiği söylenebilir. Hattâbî Şâfiî mezhebinden kabul edilmekle birlikte onu “Şâfiî ashâbından ehl-i nazar” olarak tanıtan bir kimse bilinmemektedir. Ancak mutaassıp derecede Şâfiî’ye bağlılığının olmaması yeri geldiğinde onu tenkit ederek görüşlerine katılmaması⁸⁶ ayrıca kendi döneminde hem ehl-i hadis hem de ehl-i re’yin birbirlerinin yöntemlerini kullanmalarını gerektiğine dair beyanları, İbn Abdilber tarafından onun “ehl-i nazar” olarak nitelendirilmesine neden olduğu düşünülebilir. Meseleye örnekler üzerinden açıklamak konunun anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Mesela Hattâbî, Bir adamın kölesindeki payını azat ettiği Hz. Peygamber’e haber edilince o ‘Allah’ın ortağı yoktur’ buyurduğunu⁸⁷ bildiren rivâyet ve yine bu rivâyetin başka bir tarikinde kölenin azat edilmesini onaylandığını bildiren hadisin şerhinde bir takım fikhî açıklamalara yer vermiştir. Hattâbî hadisin, köle üzerindeki bir kısım pay azat edilince kölenin tamamen azat olacağını, kölenin tamamen

⁸⁰ Hattâbî, *A’lâmü’l-hadis*, 1/253-254.

⁸¹ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 18/234-235.

⁸² Mâlik, *el-Muvatta’*, “Vukûtu’s-Salât” 5; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Salât” 240 (No. 1121).

⁸³ İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 1/43-44.

⁸⁴ Hattâbî, *Meâlimü’s-sünen*, 1/33.

⁸⁵ Hattâbî, *Meâlimü’s-sünen*, 1/249.

⁸⁶ Karacabey, *Hattâbî’nin Hadis İlmindeki Yeri*, 66-68.

⁸⁷ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “İtâk” 4 (No. 3933).

serbest kalması için diğer pay sahibinin isteğine, kalan bedelin ödenmesine yahut kölenin çalışarak kalan bedeli ödemesine gerek kalmadığına dair delil teşkil ettiğini zikretmiştir. Hattâbî görüşünü ifade ettikten sonra kimi fakihlerin görüşlerini nakletmeyi de ihmal etmemiştir.⁸⁸ İbn Abdilber ise bir kısmı azat edilen kölenin mirasının ne olacağına dair tartışmada çeşitli görüşlere yer vermiştir. İbn Abdilber, İmâm Mâlik ve Şâfiî'nin eski görüşüne göre kısmî azat edilmiş köle ölürse onun malı, hissesi devam eden ortağa kalacağını beyan etmiştir. O, "Şâfiî'nin ashabından ehl-i nazar ve başkaları"nın son açıklamayı hatalı gördüklerini zira onlara göre kısmen özgür olmuş köle üzerinde hissesi devam eden ortağın ne mülkiyet ne velâ ne de akrabalık bağı vardır. İbn Abdilber, bu görüşü doğru bulduğunu belirterek kısmî azat edilmiş bir köle üzerinde diğer ortağın bir hakkı olmadığından onun köleye mirasçı olmayacağını savunmaktadır.⁸⁹ Sonuç olarak İbn Abdilber, kölenin bir ortak tarafından azat edilmesiyle diğer ortağın mülkünden çıkacağı noktasında Hattâbî ile aynı kanaattedir. Dolayısıyla İbn Abdilber, Hattâbî'nin görüşünü beğenip tercih ettiği bir bakıma onun yöntemini öne çıkarmak için "Şâfiî'nin ashabından ehl-i nazar" ibaresini kullandığı zikredilebilir. Bunun yanı sıra onun "başkaları" diyerek örtük atfı yaptığı ismin İbn Battal olması da kuvvetle muhtemeldir. Çünkü İbn Battal da konuya dair İbn Abdilber'in tercih ettiği görüşe benzer bir açıklama yapmıştır.⁹⁰

İbn Abdilber'in yine başka bir bağlamda kullandığı "Şâfiî'nin ashabından ehl-i nazar'a mensup birisi" ibarenin de Hattâbî'ye işaret ettiği söylenebilir. Çünkü her iki tarafın açıklamaları "Ellerinizin altında bulunan (köleler ve cariyelerden) mükâtebe yapmak isteyenlerle eğer kendilerinde bir hayır görüyorsanız, hemen mükâtebe yapın Allah'ın size vermiş olduğu malından siz de onlara verin."⁹¹ ayeti etrafında geçmektedir. İbn Abdilber, ayetteki "onlara verin" emrinin mükateb kölelerin efendileri için olmayıp genele yönelik bir ifade ve onların zekâtta pay alabileceğine işaret ettiğini ayrıca "itâ" kelimesinin karşılığı olmadan verilen zekât yahut bağış anlamında olduğunu zikretmiştir.⁹² Hattâbî ise mükateb köle statüsünde bulunan Ebû Saîd'in kese içinde bir miktar alıp bulup bunu ilan edip sahibi çıkmayınca efendisine azat olarak verdiğinde efendinin bundan bir kısmını ona bağışlamasını "atâ" olarak açıklar. Hattâbî bu bağışın yukarıdaki ayetin kapsamına giren ma'rûf bir davranış olarak görür.⁹³ Özetle her iki şârih, ayetteki "itâ" kelimesinin zekat veya bağış olarak kabul etmişler ve bunun "ma'rûf" kapsamına girdiğine kanaat getirmişlerdir. Sonuçta İbn Abdilber, fikhî tartışmalarda Hattâbî'nin görüşünü tercih ettiği yerlerde ona "Şâfiî'nin ashabından ehl-i nazar'a mensup birisi" şeklinde örtük atıflar yaptığı ifade edilebilir.

Sonuç

Hadis şârihleri eserlerini meydana getirirken kendilerinden önceki ilmî mirasa kayıtsız kalmamışlardır. Onların metinleri incelendiğinde İslam literatürü içindeki geniş kaynak yelpazesinden yararlandıkları görülmektedir. Şârihler başvurdukları kaynakları, kimi zaman açık bir şekilde belirtirken bazen örtük bir şekilde ya da herhangi bir gönderme yapmaksızın kullanmışlardır. Dolayısıyla onların örtük veya kaynak açıklamadan başvurdukları referansları tespit ve tahlil etmede metinlerarasılık kullanılabilecek yöntemler arasındadır.

İbn Abdilber'in şerhleri bu yöntemin uygulanabileceği eserlere örnek gösterilebilir. Zira o, şerhlerinde birçok alanda olduğu gibi hadis şerh faaliyetinin öncü adımı olarak kabul edilebilecek *garîbü'l-hadis* konusunda da birçok kaynağa başvurmuştur. İbn Abdilber, bunların çoğunu açıkça zikrederken bazen örtük göndermelerde de bulunmuştur. Metinlerarasılık yöntemiyle İbn Abdilber'in örtük referanslarının bir kısmının hicrî beşinci asrın başında eserleri Endülüs'e ulaşan

⁸⁸ Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*, 4/68-69.

⁸⁹ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 14/289.

⁹⁰ İbn Battâl, *Şerhu sahîhi'l-Buhârî*, 7/39.

⁹¹ En-Nûr, 24/33.

⁹² İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 22/188.

⁹³ Hattâbî, *Garîbü'l-hadis*, 2/89.

Hattâbî'ye işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber İbn Abdilber'in, kelime tahlillerinin dışında bazı hadislerle getirdiği açıklamalarının da Hattâbî'ye ait oluşuna dair kuvvetli ihtimaller vardır.

İbn Abdilber, çeşitli şekiller ve nedenlerle Hattâbî'ye örtük göndermelerde bulunmuştur. İbn Abdilber'in Hattâbî'ye yaptığı örtük göndermelerin türü İbn Abdilber'in, Hattâbî'ye karşı tutumunu da bir bakıma izâh etmektedir. Diğer bir deyişle İbn Abdilber, kelime tahlillerinde görüş çeşitliliğini artırmak için Hattâbî'ye "ve ğayruhu" tarzında göndermede bulunmuştur. Ancak konuya dair görüşünü beğenip bir bakıma tercih ettiğini ifade etmek üzere ona "bazı dalciler" tarzında atıfta bulunmuştur. Aynı minvalde fikhî meselelerde hatta bir bakıma görüşlerine tenkit etmek için İbn Abdilber, Hattâbî'ye "Ba'du Ashâbi'sh-Şâfiî" olarak referansta bulunurken onun itimat ettiği görüşleri için "Şâfiî'nin ashabından ehl-i nazar'a mensup birisi" olarak atıfta bulunmuştur. Dolayısıyla konu çeşitliliğine ve tercih durumuna göre atıfların türleri de değişmiştir. Bunların dışında İbn Abdilber'in, herhangi bir örtük referansta bulunmadan Hattâbî'den yararlandığını söylemek mümkündür. Bu bakımdan İbn Abdilber'in Hattâbî'ye yaptığı göndermeler çalışmadaki örneklerle sınırlı değildir.

İbn Abdilber, şerhinde Hattâbî'ye karşı tutumunu muasır ve aynı coğrafyada bulunduğu İbn Battâl'a karşı da göstermiştir. Başka bir ifadeyle İbn Abdilber'in bazı hadis şerhlerinde kullandığı "ilim ehlinde bazıları" tarzındaki göndermeleri İbn Battâl'a dönmektedir. Sonuç olarak elde edilen bulgulardan hareketle İbn Abdilber'in kendinden önceki şârihlere doğrudan referansta bulunmaması tek bir kişiyle sınırlı olmayıp genel bir tavidir. Bu tercihiyle de bir bakıma önceki şârihleri meşhur etmeme gayretinde olduğu söylenebilir.

Kaynakça | References

- Abdurrezzâk b. Hemmâm. *el-Musannef*. thk. Habîbu'r-Rahmân el-Azamî. 11 Cilt. el-Meclisu'l-İlmi, ts. Adıgüzel, Cümhur Ersin. "Endülüslü Bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hayr el-İşbîlî ve Fehrese'si". *Milel ve Nihal* 12/1 (2015), 35-54.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419/1998.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir. 9 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Bulut, Feyza. "Metinlerarasılık' Kavramının Kuramsal Çerçevesi". *Edebi Eleştiri Dergisi* 2/1 (30 Nisan 2018), 1-19. <https://doi.org/10.31465/eeder.397704>
- Demir, Mustafa. "Hadis İlimleri Açısından Hattâbi'nin Garîbü'l-Hadis Adlı Eserinin Değerlendirmesi". *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* XVI/2 (2016), 251-273.
- Deniz, Mehmet Ata. "Hicri Dördüncü Asırda Mutlak İctihat: İmam Hattâbî Örneği = el-İctihâdü'l-Mutlak fi'l-Karnî'r-Râbi' el-Hicrî el-İmâm el-Hattâbî Nemûzecen". *Batman Akademi Dergisi [Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi]* II/2 (2018), 127-151.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşâ's. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 7 Cilt. Dâru'r-Risâle, 1430/2009.
- Erdoğan, Tunahan. "Ka'bî'nin Kabûlü'l-Ahbâr'ı ile Râmhürmüzî'nin el-Muhaddisü'l-Fâsıl'ında Metinlerarasılık". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XXV/1 (2025), 569-599.
- Eşer, Ahmet. "Hadis İlminde Fehrese Literatürü". *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 15 (31 Aralık 2022), 227-261. <https://doi.org/10.47502/mizan.1089286>
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed. *A'lâmü'l-hadis fî şerhi sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdirrahman. 4 Cilt. Mekke: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, 1409/1988.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed. *Garîbü'l-hadis*. thk. Abdülkerim İbrahim el-Azbâyî. 3 Cilt. Dimeşk, 1402/1982.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed. *Meâlimü's-sünen*. 4 Cilt. Haleb: el-Matbaatu'l-İlmiyye, 1351/1932.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta mine'l-Meânî ve'l-Esânid*. thk. Mustafa b. Ahmed el-Ulvî, Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî. 26 Cilt, 1387/1967.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah. *el-İstizkâr*. thk. Sâlim Muhammed Atâ - Muhammed Ali Muavvad. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1423/2002.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen. *Târihu Medineti Dimeşk*. thk. Amr Ğurâme. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasan Ali b. Halef. *Şerhu sahîhi'l-Buhârî*. thk. Ebû Temîm Yasir b. İbrahim. 10 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, ts.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Kemâl Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Beyrut: Dâru't-Tâc, 1. Basım, 1409/1989.
- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî. *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2009.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Garîbü'l-Hadis*. thk. Abdullah el-Cebbûrî. 3 Cilt. Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1397/1977.
- İbnü'l-Esir, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn. *en-Nihâye fî Garîbi'l-hadis ve'l-Eser*. thk. Tâhir Ahmed e-Zâvî - Mahmut Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979.
- Kandemir, M. Yaşar. "Fehrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/297-299. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- Kandemir, M. Yaşar. "İbn Hacer el-Askalânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Karacabey, Salih. *Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri*. Bursa: Sır Yayıncılık, 2001.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. "Tâhir el-Cezâirî'nin Tevcihü'n-nazar'ı Üzerine Metinler Arası Bir Okuma". *İslam Araştırmaları Dergisi* 54 (15 Temmuz 2025), 7-34. <https://doi.org/10.26570/isad.1604539>
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 7. Basım, 2016.
- Korkmaz, Ferhat. "Metinlerarası İlişkilerin Klasik Retorikteki Kökeni Üzerine Bir Araştırma". *Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi*, 71-88.
- Kurtuluş, Mehmet Sait. "Câmi'u't-Tirmizî'ye Yönelik Tenkitler: Müellifinin Meçhul Olduğu ve Semâ ile Rivayet Edilmediği İddialarının Tahlili". *HADITH* 14 (31 Temmuz 2025), 562-590. <https://doi.org/10.61218/hadith.1673686>
- Leys Suûd Câsim. "İbn Abdülber en-Nemerü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/269-272. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Mahlûf, Muhammed b. Muhammed. *Şeceretü'n-Nûri'z-Zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikîyye*. thk. Abdülmecit Hayâlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2002.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 1425/2004.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Müsnedü's-sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 1412/1991.
- Özkan, Halit vd. "Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh'i Üzerine Yazılmış Şerhler". *Hadis Şerh Literatürü I*. ed. Mustafa Macit Karagözoğlu. 171-313. İstanbul: İFAV, 1. Basım, 2020.
- Özkan, Halit. "Ebû Dâvûd'un es-Sünen'i Üzerine Yazılmış Şerhler". *Hadis Şerh Literatürü II*. ed. Mustafa Macit Karagözoğlu. 19-107. İstanbul: İFAV Yayınları, 2022.
- Özkan, Halit. "Muvatta Üzerine Yazılmış Şerhler". *Hadis Şerh Literatürü I*. ed. Mustafa Macit Karagözoğlu. 55-168. İstanbul: İFAV, 1. Basım, 2020.
- Sakallı, Talat. "İbn Hacer - Aynî Çatışmasının Buhari Şerhlerindeki Tezahürü -II-". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990), 285-305.
- Sakallı, Talat. "İbn Hacer-Aynî Çatışmasının Buhari Şerhlerindeki Tezahürü". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3 (1989), 347-361.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-. *et-Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*. thk. Maḥmûd Muḥammed et-Ṭenâḥî - Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Hicr li't-tıbbâa ve'n-neşr, 1413.
- Türçan, Zişan. *Hadis Şerh Geleneği: Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.